

Mer- ~ márt

I. A magyarban a *mer*, *merít*, *merül* és a *márt* igék hasonló hangalakúak és rokon jelentésűek. A két ige töve csak abban különbözik egymástól, hogy az egyik palatális, a másik veláris hangrendű. A jelentések is szoros kapcsolatban állnak egymással, míg a palatális hangrendűé 'schöpfen, tauchen' (vö. NySz.), a velárisé 'tauchen, eintauchen, tunken' (vö. NySz.): vagyis olyan rokonjelentésű ige párról van szó, melynek töve csak vokalizmusának hangrendjében különbözik egymástól. Az obi-ugor nyelvekben, mint látni fogjuk, megtaláljuk ugyanezt a párhuzamot.

Abból a budenzi egyeztetésből, melyet PAASONEN is elfogadott (MdChr. 59): manysi *amert*- 'schöpfen', chanti *emerd*-ua., md. *amela*-ua., fi. *ammene*- 'haustrum, schöpfeimer' (MUSz. 615), szűrődött le az a valószínűbbnek látszó etimológia, melyet a SzófSz.-ban (I. SIMONYI: Nyr. XXIX, 244, Toiv.: FUF. XXI, 121) a *mer* címszó alatt olvashatunk: manysi *āmert*-ua., chanti *ēmer*-ua., udm. *omyrt* ua. Ezek az egyeztetés történetének főbb állomásai.

A rokonítás biztosnak látszott, senki sem nyúlt hozzá, bár azokat az etimológiákat, melyekben a magyar tagot a szókezdő vokális lekopásával magyarázták, a *merül* kivételével eddig is bizonytalannak tartották (I. KARJ.: FUF. XIII, 227, m. *napa*, manysi *ānəp* stb.; GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 152, m. *mese*, manysi *āmis* < tör.; stb.). Amíg a szókezdő magánhangzó lekopását hiteltérdemlően be nem bizonyítják, nem tarthatjuk elfogadhatónak a *mer* említett egyeztetését, annál is inkább, mert találunk biztosabbnak látszó etimológiát is.

II. A *merül* igének¹ szerintem a chantiban és manysiban a következő megfelelései vannak:

manysiÉ. *jol-mārexti* 'alámerülget' (VNGy. I, 111); KL. *marexti*, *marextogli* 'merülget' (i. h. IV, 90) ~ chantiÉ. (AHLQV.) *mar̄tem*, *mar̄lemaem* (mom.), *marem̄tem* (frekv.) 'tauchen, untertauchen' (NO. 101); (CASTR.; PATK.) *mar̄tem*, *marem̄tem* 'tauchen'; (KARJ.—TOIV.) O. *m̄p̄r̄tt̄ä*, Kaz. *m̄r̄tt̄ä*, Ni. *m̄r̄tt̄ä* 'sukeltaa, нырять | tauchen' (541 b); (STEIN.)² Ser. *m̄r̄tt̄ä* (Ovd. I, 239), *m̄rt*- (i. h. 255) 'tauchen, untertauchen', *m̄r̄tt̄ä* 'tauchen' (ÖChr.² 147); (PATK.) I. *meredem* 'merülni, alámerülni | tauchen, untertauchen'; (KARJ.—TOIV.) Kos. *m̄r̄tt̄ä*, *m̄r̄tt̄ä*, C. *m̄r̄tt̄ä* 'sukeltaa, нырять | tauchen' (541 b), DN. *m̄r̄tt̄ä* DT. *m̄r̄tt̄ä* (541 b) ua.,; (PAAS.—DONN.) K. *m̄r̄tt̄ä*-m, *m̄r̄tt̄ä*-m ua. (1182),³ *m̄r̄tt̄ä*-täm, *m̄r̄tt̄ä*-ttäm 'нырять | untertauchen' (1182); (KARJ.—TOIV.) Kr. *m̄r̄tt̄ä* 'sukeltaa (kerta) | (ein-

¹ A továbbiakban a *mer*-nek ezt a továbbképzett alakját használom, mert ennek a jelentése teljesen azonos az egyeztetett obi-ugor szavakéval.

² A chanti irodalmi és a STEINITZ (Ovd.) adatokért Cs. Faludi Ágotának mondok köszönetet.

³ Ezt PAAS.—DONN. a m. *márkozni* [mártózni?] igéhez kapcsolja.

mal) tauchen' (541 b); (PAAS. — DONN.) J. *mārratə-γλəm*, *mārratə-γγəλλəm* 'нырярь | untertauchen' (1182). Irod. ny. (ADRIANOV) мартыгыта 'нырять' маретыта 'нырнуть' (30).

Ami a hangtani megfelelést illeti, a szókezdő *m*- és a szóbelseji *r*- minden finnugor nyelvben azon hangok közé tartozik, melyek évezredekén át változatlanul őrizték meg hangalakjukat (vö. STEIN., Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus, Act. Instit. Hung. Univ. Holmiensis, Series B. Lingu.: I, 39). A *tó* a manysiban, chantiban egyaránt *m* + vok. + *r*. A manysi képzők: *-χt-* (SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 224), *-ouli* (i. h. 69). A chanti képzők: *-t-* (SCHÜTZ: NyK. XL, 21), *-təγl-*, *-təγəχ-* (vö. pl. *uəre*'- 'streiten, zanken', *uəri-təγəltä*' 'streiten, sich zanken', KARJ. — TOIV. 237a).

Az ósmánysi vokális megállapítására kevés fogódzónk van, mert adatok csak az északi és a KL. nyelvjárásból állanak rendelkezésre. Még az látszik legvalószínűbbnek, hogy példáink abba a nyelvjárási sorba tartoznak, amelyikbe manysiÉ. *ālm-* 'heben, tragen', KL. *ālm-* ua. (WogVok. 3); ezek szerint az igető kikövetkeztethető vokálisa **ā* lenne (de I. 263. l. 5. jegyz.).

A chanti alakok esetében nagy könnyebbség, hogy nemcsak az északi, hanem a déli és keleti nyelvjárásokból is bőségesen van példa. Az O. *p*, Kaz., Ni., Ser. *ā*, Irt., DN. *ə*, DT., (PAAS.) K. *ā*., (PAAS.) J. *ā* nyelvjárások *tó*hangzói mind KARJALAINEN, mind STEINITZ szerint az ősoosztják **ə* folytatói (OL. 179, OstjVok. 97). A megfelelési sorban *ə* ~ *ā* váltakozás fordul elő. Míg a (KARJ.) DN. nyj.-ban *ə*-t, a DT. nyj.-ban és a (PAAS.) K.-ban *ā*-t találunk. Az utóbbi hang csak akkor lép föl ezekben a nyelvjárásokban az őschanti **ə* megfelelőjeként, ha ez **e*-vel váltakozott (OstjVok. 92). Így érthető a DN. *mərat-* 'tauchen' (PAAS.) J. *mārratəγλəm* 'ich tauche' váltakozás, ahol is *ā* < **e* (i. h. 91).

Összefoglalva: a magashangú *merül* ige *tó*vokálisának az ósmánysiban és őschantiban egyaránt — vokalizmusuk kutatásának mai állása szerint — palatális magánhangzó felel meg.

A jelentések egyeztetése semmi nehézséget nem okoz. Az obi-ugor szavak jelentése azonos a *merül* jelentésével.

III. A *mārt* etimológiája ismert. Tudomásom szerint utoljára TOIVONEN rokonította (UngJb. XV, 590—1), anélkül, hogy tudomása lett volna MUNKÁCSI egyeztetéséről (I. NyK. XXV, 178).⁴

Manysi: (MUNK.) É. *mūr-* (VNGy. I, 161), *mūrm-* (i. h. II, 96), *mūrs-* (i. h. I, 160) 'alámerül'; (KANN.) Szo. *mūrs*, FL. *mūrs-*, KL. *murs-* (WogVok. 115); (MUNK.) K. *mūremli* 'merül' (VNGy. IV, 412), *mūremlogli* 'alábukdos (vízbe)' (uo.); (KANN.) FK. *mūrs-*, AK., KK., P., ÉV., DV., AL. *mūrs-*, TCs. *mōrs-* 'untertauchen' (WogVok. 115), T. *mōrmaxti* 'tauchen' (WogVd. I, 158). Irod. ny. (CSER.) *murunkve* 'нырнуть, нырять' (Краткий мансийско-русский словарь) ~ chanti: (AHLQV.) *morlem* 'nass werden', *moraltlem* 'eintauchen, eintunken', *moraltalem* 'feuchten, benetzen, einweichen'; (KARJ. — TOIV.) O. *mərđá-* (pass.) 'kastua, tulla māräksi; kostua | feucht, nass werden; sich benetzen' (543 a), *mərāl'tá* 'kastella | besprengen' (543 b), Kaz. *mōrtī* (pass.) 'kastua, tulla māräksi; kostua | feucht, nass werden; sich benetzen' (543 a), *mōrā Atī* 'kastella | besprengen' (543 b), *mōrām* 'kastunut, märkä | befeuchtet, nass' (543 a), Ni. *mōrtá* 'kastua | feucht werden' (uo.), *mōrām* 'kastunut, märkä | befeuchtet, nass' (uo.), *mōrētātá* 'kastella | besprengen' (543 b), (STEIN.) Ser. *mōr-* 'nass werden' (OChr.² 148); (KARJ. — TOIV.) DN. *mārpa*

⁴ TOIV. adatait kiegészítem az azóta megjelent anyaggal.

vettyä, ПОГЪТЬ | nass werden' (543 a), *mārām: iən̄k m. iuχ* '(vedessä' metsässä, maassa maatessa) vettynyt puu, запогъбый | (beim liegen im wasser, auf dem boden im wald) nass gewordener baum' (uo.), DT. *mārpa* 'vettyä (puu) | nass werden (holz)' (uo.), Trj. *mārā'ā'z* (pass.) 'kastua, kostua, tulla märäksi | feucht, nass werden, sich benetzen', *mōr̄z̄* (praet.) (uo.), *mārāy ātā'z* stb. 'painua, vaipua, vajota, upota (veteen esim. vene lastatessa); sammua (rusko) | ein-, nieder-, versinken (ins wasser, z. b. ein boot beim beladen; erlöschen (die röte)' (543 ab), *mārā ātā'ā'z* stb. 'kastella, kostuttaa, saattaa märäksi, морить | besprengen, befeuchten, nass machen' (543 b); *mōr̄z̄ ātā'z* (pass.) 'kastua vähäksi aikaa | für kurze zeit nass werden' (uo.), *mārām* 'kastunut, märkä | befeuchtet, nass' (543 a); (PAAS.—DONN.) J. *mōrō'iam, marlō'iam, marā* (?) 'kastua (esim. sateesta) | nass werden' (1264), *mārā'ā'z* stb. 'kastuttaa, промочить | nässen, durchnässen' (uo.), *mārā'ā'z* 'kastella läpimäräksi | durchnässen' (uo.), *mōrō'iam* 'kastua läpimäräksi | vollständig nass werden' (uo.), *mārā'ā'z* stb. 'upota, vajota | sinken' (1153); (KARJ.—TOIV.) Mj. *mārāy ātā'z* 'sammua (rusko) | erlöschen (die röte)' (543 a), V. *mōrā'tā* 'kastella; (pass.) kastua, tulla märäksi, vettyä (puu) | befeuchten; (pass.) feucht, nass werden (holz)' (uo.), *mōrā'tā* 'kastella, kostuttaa | besprengen, nass machen' (543 b), *mōrām* 'kastunut, märkä | befeuchtet, nass' (543 a), *mōr̄z̄* 'märkä, мокрый | nass' (uo.), Vj. *mōrā'tā* (act. és pass.) 'kastua, tulla märäksi | feucht, nass werden' (uo.), *mōrā'ā'z*, *mōrā'ā'z* 'kostunut, kastunut' (uo.), *mōrā'tā* 'kastella | besprengen' (543 b), *mōrām iuχ* 'märkä, kastunut puu | nasser, feucht gewordener baum' (543 a), *mōr̄z̄* 'märkä, мокрый | nass' (uo.) Irod. ny.: (STEIN.) *mōrāt-* 'nass machen, anfeuchten' (OChr.² 148).

Szükséges, hogy ennél az etimológiánál is megállapítsuk a hangtani megfelelést. A mássalhangzók egyezése ugyanúgy nem okoz problémát, mint a *merül* esetében. Milyen tővokálisok következtethetők ki itt? A manysi megfelelőknél KANNISTO az *ū hangot tartja a tőmagánhangzók ósmansyi előzményének (WogVok. 115), a chanti nyelvjárási sorban *ā (vö. STEIN., OstjVok. 97), KARJALAINEN jelölésében *ä (ÖL. 48) a tő őschanti magánhangzója. A V.-Vj.-ban *o ~ *ä váltakozás lehetséges (STEIN i. m. 49), ezzel magyarázhatók a V. *mōr-* ~ *mōr-* és a Vj. *mōr-*, *mōr-* ~ *mōr-* alakok. Úgy látszik az adatokból, hogy a Trj. nyj.-ban is számolnunk kell ezzel a váltakozással.

A *márt*-nak a manysiban 'untertauchen' jelentésű szó felel meg. A chanti-ban gazdag szinonimabokrot találunk. Az alapjelentés általában: 'nass werden', a továbbképzéseké 'befeuchten, besprengen', találkozunk itt-ott 'ein-, nieder-, versinken' és 'eintunken' jelentéssel is. Nyelvjárások szerint nem lehet elhatárolni a jelentésárnyalatokat.

IV. Tisztáznunk kell a *merül* szónak és megfelelőinek viszonyát a *márt*-hoz és családjához. Ha összevetjük a két szócsoport kikövetkeztetett magánhangzóit, azt találjuk, hogy a magyar palatális *mer-* igének az obi-ugor nyelvekben kikövetkeztethetően palatális hangrendű igék felelnek meg (ósmansyi *ā, [l. 5. j.] őschanti *ə). A veláris hangrendű *márt* igéhez veláris hangrendű igék tartoznak (ósmansyi *ū, őschanti *ä).

Ha a jelentéseket nézzük, megállapíthatjuk, hogy a *merül* és *márt* manysi megfelelőinek jelentése egybeesett: (**merül**) manysiÉ. *kērēñ ma'īlpā sūt lūli' tox portxante'it. jol mārēxtē it* 'vasmellű hét vöcsök csapdos ott szárnyával (a vízben). Alámerülgetnek' (VNGy. I, 111); KL. *tuojā sēl mārēxti mārēxtēnē jarnē tuopēm mārēxtogli* 'A mint tavaszi koczerezce alá merülget, annak

merülése módjára merülget alá evezóm' (i. h. IV, 90); (**márt**) manysiÉ. *mos liltēs, tūlās jolā mūrēs* 'egy keveset lélekzett, azután ismét alámerült (i. h. II, 96), *Xul-āter sārīs-pattēn ās mūri* 'Xul-āter ismét alámerül a tenger fenekére' (i. h. I, 161), *nañ mūrsumkwē χāse'in* 'te búvárkodni (vízben alámerülni) tudsz' (i. h. I, 160); K. *khōm ūs vitēn mūrēmlēs, jō mot poglne mūrēmlēs* 'Az ember ismét a vízbe merült s a folyó másik oldalára úszott a víz alatt (merült)' (i. h. IV, 412), *vuj-anšux vitēn mūrēmlogli* 'az „állat-öreg“ a vízbe bukdos alá' (i. h. IV, 412); T. *εsreil tō küer mōrmaxts* 'der Teufel tauchte in den See' (KANN., WogVd. I, 158). A palatális és veláris alakok között feltehető jelentésmegoszlás a manysiban valószínűleg éppen a hasonló hangalakok egymásra hatása következtében mosódott el. Ennek a jelentésegysébesnek tulajdonítható az is, hogy a *merül* megfelelőjére a manysiban lényegesen kevesebb példa van, mint a *márt*-éra. Végeredményben természetes, hogy a funkcióját vesztett szó kikopik a használatból.

A chantiban a következő jelentésselkülönülést figyelhetjük meg: (**merül**) Ser. *tuw siltna jinka mārtes* 'Er tauchte darauf ins Wasser unter' (STEIN., OVd. I, 255), *ij mārtem mārtna tāpat ās χūt ās χor mānēs* 'untergetaucht durchschwamm er hintereinander sieben gerade, sechs gerade Ob-Strecken' (i. h. I, 256), *tama ūrā ātān ēwat mā kē mārātijtem, toma ūrā ātān ēwat noχ tam ētmi χijtem* 'Wenn ich an dem Ende dieses Sees untertauche, an dem Ende jenes Sees komme ich heraus' (i. h. I, 332); J. *īņknā mārān wossēm* 'olin sukelluksissa' (PAAS.—DONN. 1182). (**márt**) DN. *īuχ īņknā mārpaī* 'puu vettyi' (KARJ.—TOIV. 543 a); Trj. *īņk'a' mārāy āđ' āl'ā* 'täyttää vedellä (vene), painua pohjaan; pudota veteen (esim. ihmisen)' (i. h. 543 b), *mārāy ādm rī't'* 'lastissa oleva, syvässä makaava vene' (i. h. 543 b); J. *tēlās mārāy lāy', mārāy lāy'* 'kuu meni, menee mailleen' (PASS.—DONN. 1153), *tšāntš patta mōttšā mārāy lām* 'upposin polvia myöten' (i. h. 1153), *kānti' mārāy lāy'* 'iltarusko sammui' (i. h. 1153); V. *īuātņā ājñām mārāsū-īām* 'sade kasteli minut ynnään' (KARJ.—TOIV. 543 a), *mārām īuχ* 'märkä, kostea, vettynyt puu' (uo.), *l'ōpņā ājñām mārī'* 'vaatteesi ovat kokonaan märät' (uo.). Ezek szerint a chanti *merül* jelentése azonos a magyar és manysi megfelelővel. A chanti *márt* leggyakoribb és feltehetően eredeti jelentése '(bemártás következtében) nedvessé lenni' → 'általában benedvesedni, benedvesíteni; (el)süllyedni'. Azok a jelentések, amelyek nem vízzel kapcsolatosak (térdre ereszkedik, hold, nap lemegy), másodlagosak. A keleti nyelvjárásokban jelentkező melléknévi szerepű adatok esetleg arra mutatnak, hogy eredetileg nomen-verbummal van dolgunk.

V. A fenti adatok megfelelőjének lehetne tekinteni a finn *märkä* szót: de ez esetleg ? < balti jövevény (vö. KALIMA, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat 140—1). Tekintve, hogy az ugoron kívül biztosan egyező finnugor szavakat nem találtam, nem látszik egykönnyen lehetségesnek annak az eldöntése, hogy palatalizációval, velarizációval vagy esetleg palatális ~ veláris váltakozással van-e dolgunk. KANNISTO ír palatális ~ veláris váltakozásról a manysiban *ā, *ε ~ *ā, *a' stb. hangok között, de ezeket ő analógiás soreltolódásoknak és meglehetősen fiatal jelenségnek tekinti. Az ősmansiban — szerinte — ilyen váltakozást megállapítani nem lehet (WogVok. 198, 204). Ősmansyi palatális ~ veláris váltakozásról STEINITZ sem ír (FgrVok. 85). — A mai chantiban is előfordul palatális ~ veláris váltakozás, mint a manysiban, ezt STEINITZ a leíró-hangfestő szavak sajátjának mondja. Véletlenül éppen a *mer-*, *márt*-nak megfelelő kikövetkeztetett hangokra idéz példát: *ə — *ā,

{PAAS.) K. *räsättä-*, *räskättä-* 'schütteln' — J. *räsaAtä-* || (PAAS.) K. *ränäj-* 'schwingen, /gespannt sein (z. B. Saite)', *ränäkint-* — J. *ränajta-* 'spannen' (OstjVok. 130). — A magyar a két különböző hangrendi változatot „fogalom-módosításra“ használja fel (SIMONYI, A magyar nyelv I, 87—8, Nyr. XXIX, 241). (Érdekes, hogy az ilyen szavak nagy része ismeretlen és finnugor eredetű).

Mint hogy vizsgált szavainkat mind a három ugor nyelvben magas- és mélyhangú alakban egyaránt megtaláljuk, jórészt ma is meglévő jelentéskülönbséggel, a jelenség nem alapulhat véletlenül, ugor-korinak kell lennie. Erre az ugor sajátságára jellemző (ha ugyan egy példa alapján „sajátságról“ beszélhetek) hogy mind a palatális, mind a veláris változatnak teljes nyelvjárási sora, illetve a manysi *merül-*nek részleges megfelelési sora van. Nem kell tehát egy obi-ugor szó különböző nyelvjárási megfelelőinek egységes sorát megbontanunk ahhoz, hogy a mai magyar nyelvben rokonjelentésű, palatális-veláris párhuzamot mutató szavakat megmagyarazzuk. Egy nyelvjárási sor megbontásánál az a veszély fenyegethet, hogy egy nyelven belüli másodlagos hangfejlődésből vonunk le következtetést. A mi esetünkben a példában jelentkező palatális-veláris váltakozást nem vizsgálhatjuk csak formálisan, hangtani szempontból, annál is inkább, mert nyilvánvaló jelentésváltozás jár vele. Az a tény, hogy a palatális-veláris váltakozás mind a három ugor nyelvben megvan, kronológiai szempontból fontos: feltehetjük, hogy a váltakozás az ugor-korra megy vissza. Ebben az esetben a két alakváltozat közti jelentésmegoszlást is ugor-korinak tekinthetnők. Úgy látszik azonban, hogy nemcsak az ugor, hanem a többi finnugor nyelvben is meglehetett ez a sajátság. Például TOIVONEN-nak van olyan etimológiája (Fi. *rokka*; — votj. *džuk*. FUF. XXX, 342—3), melyben a rokonnyelvi megfelelőket kétfelé választja s végső fokon kikövetkeztet egy magas és egy mélyhangú, rokonjelentésű finnugor alakot. Tanulságot nem von le belőle, csak rendszerezi a szavakat és megállapítja elsődleges jelentésüket. A veláris csoportnak finn és chanti tagja van, a palatálisnak udmurt, komi, manysi, chanti. Ezek szerint a magas, illetve mélyhangú sornak nem kell okvetlenül egy nyelven belül jelentkeznie. Az egyik nyelvben ez, a másikban amaz általánosulhat. Éppúgy, mint interdialektális viszonylatban pl. az őschanti magánhangzóváltakozásnak más-más tagja maradt meg a különböző nyelvjárásokban (vö. STEIN., OstjVok. 98). A *merül* és *márt* rokonnyelvi párhuzamai mellett szól, hogy a fenti etimológia szerint a chantiban egymás mellett él a differenciált jelentésű palatális-veláris változat.

Az ilyen és hasonló jelenségeket kétféleképpen lehet értelmezni: 1. vagy alapnyelvi nyelvjárási különbségek általánosulásával, 2. vagy pedig az ugor (esetleg finnugor) alapnyelvnek egy olyan sajátságával, amely az egyes szavak palatális-veláris változatait jelentésdifferenciálásra, szóalkotásra használta föl.⁵
1952 november. K. SAL ÉVA

⁵ Vö. 260. l. 3. bek. *e (vö. WogVok. 16) megfelelőbbnek látszik, mert így rövid ősvogul vokális felelne meg a rövid magyar magánhangzónak.